

MARIUS DAŠKUS

RAŠTŲ LEKSIKOS PATEIKIMAS DIDŽIAJAME "LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNE"

Šiame straipsnyje norėtysi aptarti keletą žodyninio darbo principų.

1.0. Žodynuose pateikiama leksika savotiškai aktualizuojama, įtraukiama į šiandieninę kultūrą. Kokie bebūtų žodynai — istoriniai, etimologiniai, dialektiniai — į juos patekę žodžiai — seniai užmiršti, bent kartą kieno nors pavartoti ar sukurti — tampa mūsų dabartinės kultūros savastimi. Tie žodžiai pateikiami pagal tam tikras taisykles, jei reikia — norminami, — ir tik tada jie ima funkcionuoti šiuolaikinėje vartosenoje. Tik žodyne pateiktos ir aprobeuotos formos po to patenka į raštus — mokslinius, publicistinius etc.

1.1. Pirmiausia nustatoma rašyba — be to neįmanoma sistemingai pateikti kalbos faktus. Antraštiniai žodžiai neatspindi ir negali atspindėti rašybos istorijos. Specializuoti žodynai — istoriniai, etimologiniai etc. — kuriems svarbu originalioji rašyba, specifinius užrašymus pateikia po antraštinės formos ar iliustracijoje. Tiksliai sudarant siaurą (kokios vienos šnekos) dialektinį žodyną, įmanoma antraštinius žodžius pateikti užrašytus fonetine transkripcija. Nors ir šiuo atveju mūsų leksikografijoje vyrauja bendrinės kalbos (sutr. bk) rašybos transkripcija (plg. DūnŽ, DrskŽ ir pan.).

1.2. Lietuvių kalbos tarminę įvairovę bendro pobūdžio žodyne būtina pateikti vienu kuriuo pagrindu. Lietuvių leksikologijoje tarminės formos transponuojamos pagal fonetinius atitikmenis bendrinėje kalboje. Čia svarbiausia nustatyti, kokios tarmės tai žodis, teisingai surasti jo garsų atitikmenis ir juos pakeisti nekeičiant morfologinės formos. Dažnai tai būna gana sunku, nes sudėtinga yra tarmių morfologija. Galimi atvejai, kai transponavimo neprireikia, pavyzdžiui, dialektiniame žodyne antraštinius žodžius galima pateikti tokia forma, kokia jie vartojami tarmėje. Kituose žodynuose taikomas tarminių formų transponavimo principas.

1.3. Dabartiniuose žodynuose pateikiami žodžiai ne tik iš tarmių, bet ir iš kitų, senesnių žodynų, senųjų raštų, grožinės literatūros. Juose aptinkamos formos yra labai įvairios — čia įtakos turi skirtingas raštų tarminis pagrindas, autorių valia, redaktorių taisymai. Žodžius iš raštų, kaip ir iš tarmių, reikia pateikti sutvarkytus vienu pagrindu — kitaip sakant, žodyno sandara turėtų būti sisteminga.

2.0 Raštų leksikos pateikimas priklauso nuo žodyno pobūdžio. Kadangi Lietuvoje nėra nei istorinio, nei etimologinio, nei senųjų raštų leksikos žodynų, sprendžiant raštų pateikimo problemas, tenka remtis didžiuoju "Lietuvių kalbos žodynu". Tikėtina, kad šios pastabos, bandytos suformuluoti kaip principai, padės sudarinėti ir kitus žodynus.

2.1. Aiškia tarmybę, aptiktą senuosiuose raštuose, reikėtų kaip ir tarmines formas, užrašytas iš gyvosios kalbos, tranponuoti pagal bendrinės kalbos atitikmenis. LKŽ yra gana daug atvejų, kai tarminės formos iš senesnių raštų pateikiamos netransponuotos su nuorodomis į transponuotas ar šalia transponuotų formų. Tokios netransponuotos formos yra nereikalingas balansas. Atspindėti tarmines vieno ar kito šaltinio ypatybes galima ir po antraštinio žodžio (tai atskiras klausimas). Plg.: žalininkų forma *x klēštarius* SD91, SD297 LKŽ VI 63 šalia transponuotos *x klēštorius* (l. klesztor) A1, OZ25 LKŽ VI 63; *1x kalioti* SD128 = *kolioti* KLŽ V 140 (dvejojo ir "Pirmojo lietuvių kalbos žodyno" parengėjas, žodžių indekse pateikęs *klēštarius* (p. 748), bet *kalinti* (p. 740)), *dūnininkų* f. 11 (11) 11, 11 11 11 11 11 11 (11 11 11 11 11 11) kos žodyne net nurodyta — *дiал.* — ir užrašyta tarmiškai — *kylę* (A.J. II 112); aukštaičių forma su *un < an*: *kunkarėžis* (dial.) SD367 LKŽ VI 898; žemaičių ir prūsų lietuvių vienbalsinimas *ai, ei < a, e*: *1 ladyti* N, [K] = *laidyti* LKŽ VII 9; *kunigakštis* R = *kunigaikštis*; *kunigakštystė* R = *kunigaikštystė* LKŽ VI 893; *karvatė* (= *karvaitė*) R234, N LK= V 354; *kelatis* (dial. *kelaitis*) N žr. kelias LKŽ V 504; *knevoti* (dial.) S.Dauk, J = *kneivoti* 1 LKŽ VI 220; tarminės formos su mišriaisiais dvigarsiais vietoje *bk* nosinių balsių: *génšė* R, [K], Š, Enc VIII 1011, C II 150 LKŽ III 237 šalia *gėšė* J.Jabl, K.Būg, Grg LKŽ III 280; *génžė* Jn, *génžė* J, Mc LKŽ III 239 šalia *gėžė* Kv, Rt, Mc, J.Jabl LKŽ III 281; *leñšė* BB2Sam 17, P, MŽ327, K II 31, *leñšis* K, *lenšvikis* LBŽ LKŽ VII 359 šalia *lėšis* LKŽ VII 380; *sklensti* M LKŽ XII 983, *ránšis* (dial.) M LKŽ XI 174. Mažosios Lietuvos raštuose dažnos formos su supainiotais *o* — *uo*, *é* — *ie* (tarminė ypatybė), tad neatstatyta liko: *x krīpbomis* K II 24 LKŽ VI 610 (= *krīpbuomis*); *2 komet* R, N LKŽ VI 319 (= *kuomet*); *kókštas* N, K I 223 LKŽ VI 303 (= *kuokštas*); *kela* N = *kielė* LKŽ V 504; *1 kelė* N = *kielė* LKŽ V 506 (čia *e* žymi *é*). Šios formos pateiktos nesistemiškai, šalia daugelio transponuotų formų, plg., prūsų raštų *pašliuodnūmas* (orig. pašliodnumas) K I 13 LKŽ IX 577–578, *pašliuodnas* (orig. pašliodnas) Mit I 391 LKŽ IX 578, *pašliuonūmas* K II 153 (orig. pašlionūmas), NdŽ LKŽ IX 578; aukštaitiškos formos su atstatytu *an* (tarm. *un*): *kankos* (orig. *kunkos* SD312) LKŽ V 217, *1 kankà* SD 312, 337 LKŽ V 210; *x kankinis* [K], N (iš *kunkinė* SD138 = *lunkinė*) LKŽ V 213; taip pat dūnininkavimas: *srieklės* G111 (orig. sryklės) LKŽ XIII 582 ir pan. Kartais sunku transponuoti žodį, nežinant tų raštų, iš kur jis paimtas, tarminių (ir rašybos) ypatybių. Mūsų senieji raštai dar nėra pakankamai ištirti, todėl žodynininkams kyla daug problemų. Pavyzdžiui, jei sudarytojai būtų žinoję, jog Miežinio žodyne didelė dauguma žodžių turi mišriuosius dvigarsius vietoje bendrinės kalbos nosinio balsio, jie būtų atidžiau transponavę *sklensti* LKŽ XII 983 ir *ránšis* LKŽ XI 174. Juk Miežinio *kensas*, *szvensti*, *sprensti*, *anžulas*, *ražyties* ir pan. LKŽ pateikti atstatyti, pvz.: *1 spręsti* 1. M LKŽ XIII 206, *ražytis* M LKŽ XI 342 ir kt.

2.2. Transponuotas ir netransponuotas (tarmines) žodžio formas nedera atskirais antraštiniais žodžiais pateikti žodyne (netgi su nuoroda į transponuotą formą). Taip darant atsiranda nepageidautinų dubletų, pvz.: *kadungi* SD423 LKŽ V 46 ir *1 kadangi* SD 423, B, MŽ350, K LKŽ V 42; *jžumbis*, *-é*

SD379, *įžum̃biai* SD387 LKŽ VI 288 ir *įžam̃bis*, -ė SD379, *įžambiai* SD379 LKŽ IV 282–283; *krumstus* SD86 LKŽ VI 704, *krumtus* SD387 LKŽ VI 705 ir *kramstūs* SD86 LKŽ VI 414, *kramtūs* SD387 LKŽ VI 417; *kintingas* (dial.) SD30 LKŽ V 821 ir *kentingas* SD30, SE227, SD174 LKŽ V 572; *krimzlė* (dial.) SD27, J, Vaižg LKŽ VI 600 ir *kremzlė* SD27, J LKŽ VI 524 ir pan.

2.3. Pateikiant žodį iš raštų, reikia aiškiai skirti, kur yra tarminė forma, kuri yra transponuotina, o kur – naujadaras, skolinys ar netaisyklinga forma, autoriaus valia patekusi į raštus. Pvz., kelia abejonių *lėkna* sf. M, BzF135 LKŽ VII 303, kai šalia yra *liékna* sf. (1) Slnt, NdŽ, Ms, Sr, Žd "žema drėgna *nīwra ha krūmū*" I KŽ VII 117 Ćin A Bannab *ngūmū* (П П) 1. 0 11 11 (G94) pateiktą formą *lėkna*, kuri užrašyta donininkų plote (Plėikiai, Priekulė). Taigi turime žodžio *liékna* tarminį variantą. Tad BzF135 santrumpa turėtų būti pateikta prie *liékna*. Tai pavyzdys, kaip sunkina žodynininkų darbą nepakankamas raštų ištyrimas. Lieka Miežinio žodyno forma *lėkna* (Miežinio ji vyriškos giminės!), kurios negalima paaiškinti žodyno tarminėmis ypatybėmis. Matyt, Miežinio paimta latviška forma *lekns* "šlapias, drėgnas" (*leknums* "šlapia vieta") ir kiek aplietuvinta pateikta jo žodyne. Šitokį žodį reikėtų pateikti be taisymų, kadangi tai individualus darinys, plg. čia ir 2x *lopas* (la. lops) S.Dauk "galvijas" LKŽ VII 648.

Apie formą 2 *guonė* Ser LKŽ III 739 K.Būga rašė, kad tai yra J.Elisono kūrybos žodis, kurio nėra lietuvių kalbos tarmėse (RR II 23). Tokius individualius "naujadarus" reikia atitinkamai apibūdinti, kad jie nebūtų maišomi su liaudies žodžiais.

Taip pat reikėtų elgtis su tokiom formom, kaip *gongagalvis*, -ė smob. A 1885, 225(Bs) LKŽ III 482. K.Būga taip aprašė šio žodžio gimimą: "Jonas Basanavičius 1885 metų "Auszroje" (p. 225) iš gongalvio, negerai jo padalyto į sudėtinės dalis (gong[ia]-galvis, užuot gon[ia]-galvis) ištraukė nėsamą ir mūsų kalboje net nė negalimą gongį gonio vietoje" (RR II 23). Jeigu pateikiame tokius "naujadarus", reikia būti nuosekliems, ir šalia *gongagalvio* pateikti *gongį*!

Žodyne be keitimų teiktini tik tam tikriems autoriams būdingi žodžiai, nepatvirtinti kitų raštų, pvz.: *naujukynas* žr. naujokynas: S.Dauk, *naujukystė* M.Valanč, P LKŽ VIII 592; *kōčios* K, K I 684 LKŽ VI 283 ir pan.

2.4. Visi šie principai tinka ir iš originaliosios grožinės kūrybos pateikiamai leksikai. Tarminės formos (kai nustatyta jų tapatybė) transponuojamos į bendrinę kalbą. Tad neteiktini LKŽ yra: *sklidėnti* LzP šalia *sklydėnti* End LKŽ XII 994, *sklyduoti* NmŠ, Als, Kl LKŽ XII 996 (*skliduoti* J yra netransponuota forma), čia *i* < *y* nekirciuotoje pozicijoje; *kėmelis* J.Balt šalia 1 *kēmelis* Skp, Sl, Pl LKŽ 556, čia kupiškėniška forma, kur kirciuotas *e* > *ę*; *jūdstrazdis* (dial.) D.Pošk, *jūdvarnis*, *jūdžemis* D.Pošk LKŽ IV 372–373 – čia pateiktos dūnininkų formos; *kviekšti* Žem LKŽ VI 1084 šalia *kvēkšti* Užv, Vdk, Kal, Krš, Plt, LKŽ VI 1064, čia išlaikyta žemaitiška forma su *ie* < *ė*, ir pan.

Autorių arba redaktorių naujadarai, įvairiai taisytos formos gali būti pateikiamos žodyne nekeistos. Taip atspindėtume redagavimo istoriją, pvz.: *brązguolis* Vaižg LKŽ I 1025. Geografija rodo, kad tarmėse yra tik *brūzgūlis*

Čk, Lš, Šmk, J, Nmn ir t.t. LKŽ I 1102. 1-oji forma yra raštų faktas, jų pagimdyta visiškai nauja forma. Ją vertėtų pateikti kaip individualų naujądarą.

3. Šiame straipsnyje norėta parodyti, kiek problemų žodynų autoriams kyla susidūrus su senesniais raštais, kai bandoma interpretuoti jų leksiką. Keletas suminėtų principų turėtų padėti sisteminant šią gana padriką leksikografinės veiklos sritį.

THE PRESENTATION OF THE OLD WRITINGS VOCABULARY IN THE DICTIONARY OF THE LITHUANIAN LANGUAGE

Summary

The vocabulary of the old writings (including dictionaries) is an important part of the academic Dictionary of the Lithuanian Language (DLL). The spelling of dialectal words is presented in DLL by correlatives of their sounds in Standart Lithuanian. Transposition is carried out adhering to the phonetic laws of dialects on which the special features of the language of old writings and dictionaries are based. In the first volumes of DLL the transposition of old forms is not always carried out quite accurately. There was a tendency to leave these forms untransposed. In this article the presentation of the dialectal forms is being discussed. The author proposes the systematical transposition without any exception.